

УДК 94(477.6). «19»

Лідія Тарасенко

ФОРМУВАННЯ ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА НА ДОНБАСІ В РОКИ НЕП

У статті автор висвітлює процес формування заможного селянства в селах Донбасу внаслідок впровадження більшовицькою партією в 20-і рр. ХХ ст. НЕП, завдяки якій селянські господарства отримали значний простір для свого розвитку та зміцнення й змогли забезпечити країну продукцією сільськогосподарського виробництва. Але заможне селянство розглядалося радянським керівництвом як експлуаторська верства, яка шляхом підприємницького господарювання отримувала прибутки. Тому влада всілякими засобами обмежувала заможні господарства. Незважаючи на це, заможне селянство за роки НЕП, використавши свободу торгівлі, підприємницької діяльності, легалізацію оренди землі та найму робочої сили, зміцніло та кількісно збільшилося. Згорання НЕП визначило долю заможних господарств: репресії, розкуркулювання та «соловки».

Ключові слова: неп, заможне селянство, куркульство, підприємницька діяльність, соціальне розширення, Донбас.

Аграрний сектор сучасної української економіки переживає сьогодні далеко не найкращі часи. Відхід від радянської кріпацько-колгоспної системи господарювання на селі, що проіснувала понад сім десятиліть, виявився надто болючим для українського селянства та закономірно призвів до змін у соціальній структурі сільського населення, знедолення його основної маси. У той же час в радянській українській історії маємо період НЕП з усіма його протиріччями, труднощами та досягненнями. Серед останніх – підйом усіх галузей економіки, зокрема сільського господарства, при чому, у порівнянні з попередніми роками, стрімкий економічний розвиток селянських господарств здійснювався на тлі динамічних соціальних процесів, наслідком яких стала поява на селі нової верстви – радянських заможних селян. Зазначене викликає необхідність звертатися до історії НЕП, його об'єктивної та безпристрасної оцінки.

Нагальна потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування досягнень та недопущення попередніх прорахунків визначає інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя та праці українського селянства в 20-х рр. ХХ ст., зокрема, процесів зростання кількості заможних господарств у загальній структурі селянства, чим і обумовлюється актуальність цієї проблеми.

До висвітлення її різних сторін у свій час звертався ряд дослідників, зокрема О. Бут та П. Добров [1], О. Ганжа [2], В. Калініченко [3], О. Сушко [4] та інші науковці. Проте, дослідження деяких аспектів проблеми, особливо на регіональному чи місцевому рівнях, залишилися поза увагою дослідників.

З огляду на це, метою даної публікації є висвітлення процесу формування заможного селянства в селах Донбасу в роки непу, що надав значний простір для розвитку та зміцнення селянських господарств.

Поряд із уживаним терміном «заможне» селянство в документах вищих інстанцій компартії України зустрічаємо використання синонімічного визначення даної групи селян – «багате», яка ототожнювалася з так званим «куркульством». Заможне селянство посідало особливе місце в соціальній структурі селянства 1921–1929 рр. Особливість його становища полягала з одного боку в тому, що для незаможного селянства і держави воно виступало як експлуаторська верства, яка шляхом підприємницького господарювання отримувала прибутки. З іншого боку, заможне селянство було частиною селянського населення, в його сільськогосподарському виробництві передбачалося використання не тільки найманої праці, а, передусім, праці самого господаря та працездатних членів його родини.

Упродовж НЕП селянство Донбасу зазнало певних змін у своїй соціальній структурі. Найбільш чітко ці зміни знайшли свій прояв у розширенні селянських господарств за фактичною площею посівів, що майже цілком збігалось зі ступенем як економічної заможності господарства, так і його соціального статусу [2, с. 53].

У 1923 р. партійне керівництво Донецької губернії переглянуло традиційний розподіл селянських господарств за посівними групами на бідняцькі, середняцькі й куркульські й віднесло господарства з посівом до 4 десятин (далі – дес.) (з обмовкою: в умовах донецького села) до бідняцьких, з посівом від 4 – до 9 дес. – до середняцьких, господарства з посівом від 9 – до 15 дес.

визначено як господарства середняків, що швидко укріплюються та наздоганяють куркульські, з посівом вище 15 дес. – як куркульські [5, арк. 37–38].

Матеріали таблиці дають можливість прослідити зміни в соціальній структурі селянства Донбасу впродовж 1922–1928 рр. та визначити в ній місце заможних господарств.

Таблиця 1

Групування селянських господарств Донецької губернії за розмірами польового засіву у % в 1922–1928 рр.

Площа посіву	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
3 посівом до 4 дес.	51,8	47,7	43,3	35	35,1	35,6	33,1
4.01–9 дес.	31,7	33,9	36,2	39,3	40,6	41,1	42,4
9.01–15 дес.	11,6	13,1	15,1	17,3	17,5	17,5	18,6
від 15 дес.	4,9	5,2	5,4	7,1	6,7	6,3	5,9

[5, арк. 37–38; 6, арк. 44; 7, с. 118; 8, с. 284–289].

Як бачимо, вже в 1923 р., хоча й відчувалися наслідки голоду, все ж визначилися перші позитивні тенденції соціально-економічного розвитку селянства Донбасу в зв'язку з переходом до непу. Це був перший поворотний рік для селянських господарств: ми спостерігаємо зменшення бідняцьких господарств – на 4 %, деяке збільшення середняцьких – на 2,2 %, несуттєве збільшення вище середніх – на 1,5 % та ледь помітне куркульських – на 0,3 %.

Ця тенденція зберігається і в наступному році, але тільки 1925 р. зі своїм врожаєм дав можливість селянам перейти до подальшого зростання, почати будувати своє господарство на нових засадах. Саме в цей час відбувалися значні зрушення в соціальному складі селянства Донбасу. Кількість вище середніх господарств порівняно з 1922 р. збільшилася на 6 %, а кількість заможних зросла до 7,1 % (як бачимо, це був її найвищий кількісний показник за всі роки НЕП). Проте, якби державна партія не стримувала розвиток заможних господарств уже з середини 20-х рр., їхня кількість у наступні роки значно продовжувала би зростати та разом із зростаючими вище середніми господарствами складала би значний прошарок.

Необхідно зазначити, що впродовж доколгоспної доби, в партійних колах так і не були чітко визначені критерії, за якими селянина можна було б віднести до групи заможників. Тільки у серпні 1929 р. офіційні параметри так званих «куркульських» господарств на Україні вперше з'явилися у постанові Ради Народних Комісарів (далі – РНК) УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які поширюються правила кодексу законів про працю УСРР». Заможне селянське господарство періоду непу мало наступні параметри: наявність у господарстві робочої худоби від 3 голів і більше, наявність у власному користуванні надлишків засобів виробництва, здача в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, кредитування, прагнення до збільшення власних земельних наділів, виділення значних площ під зернові посіви, оренда землі, добра забезпеченість господарства чоловічими робочими руками, використання у власному господарстві сторонньої робочої сили (посезонної, а в окремих випадках постійної), використання у власному господарстві сільськогосподарської техніки, наявність надлишків зернової та іншого роду продукції, вкладання грошових коштів у купівлю племінних порід худоби, наявність у власному користуванні спеціальних підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, накопичення в результаті активної господарської діяльності значних грошових капіталів і, звичайно ж, сплата податків з прибутку [9, с. 12]. Як бачимо, діяльність заможного господарства була різноманітною та багатогранною, вона потребувала від селянина підприємливості, господарності, наполегливості.

Потрібно зазначити, що заможні господарства були більш рентабельними тільки порівняно з бідняцько-середняцькими. Їхнє господарювання в основному було екстенсивним, особливо, наприкінці 20-х рр. Та й не всі заможні господарства були рівними між собою. Варто, мабуть, зауважити для тих, хто уявляє собі «куркуля» як дуже багатого експлуататора, що в 1927 р. найзаможніші селяни одержували лише на 50–60 % більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша. Норми харчового споживання селян великих засівних груп Донбасу вказують на те, що вони заощаджували на їжі, бо добова калорійність їхнього харчування восени 1928 р. тільки на 100 ккал перевищувала добову калорійність харчування малих засівних груп й на 36 ккал середньо засівних [10, с. 18–19].

Наявність засобів виробництва у заможної групи та їх брак у бідняцько-середняцької визначали необхідність оренди землі, найму робочої худоби, реманенту, робочої сили, породжували спільне користування засобами виробництва – «супрягу», що нерідко маскувала нерівні відносини між крайніми полюсами села. Шляхом оренди землі заможні селяни намагалися привести своє землекористування у відповідність із наявними засобами виробництва. Так, у 1927 р. заможне селянство Артемівської округи орендувало 63,1 % всієї зданої в оренду землі [11, арк. 67].

Відмінною рисою оренди землі заможним селянством було сполучення її з наймом робочої сили. За умов низького рівня механізації виробничих сільськогосподарських процесів значно зростала потреба в робочих руках. Кількість господарств із найманими робітниками зростала зі збільшенням посівної площі господарства. Серед господарств із посівом від 9,1 – до 12,09 десятин Артемівської, Луганської та Сталінської округ 3,1 % господарств наймали рокових та строкових робітників, із посівом від 12,1 – до 16,09 десятин – 4,6 % господарств, із посівом від 16,1 – до 20,9 десятин – 7,1 % господарств, із посівом 20,1 десятин і більше – 12,8 % господарств [12, с. 148].

Таким чином, заможні господарства розвивалися по лінії підприємницького здавання в найми живого та мертвого реманенту, використання найманої праці та оренди землі, що сприяло стійкій орієнтації на отримання прибутку та збільшення приватної власності.

Заможна група також переважала в промислах підприємницького типу з залученням найманої робочої сили на основі використання надлишкових засобів виробництва. Підприємницький характер їхнього господарювання полягав, крім виробництва сільськогосподарської продукції, у її переробці та реалізації. Заможне селянство володіло заводами промислового типу, як правило, заводами з первинної обробки сільськогосподарської продукції – млинами, олійницями тощо. У виступах на сільських нарадах вказувалося на значне зростання в селах заможного селянства, прикладом чого була приватна торгівля в селах, оренда тощо [13, арк. 29–31].

Влада вважала, що в перелічених формах господарювання: торгівлі, здаванні в найом складних сільськогосподарських машин, володінні промисловими й напівпромисловими підприємствами, скупці та перепродажу сільськогосподарської продукції, веденні господарства з систематичним застосуванням найманої сили тощо мають місце доходи нетрудового характеру. Це давало їй підстави відносити власників зазначених господарств до куркульських із усіма наслідками, що звідси витікали [14, арк. 293].

Зрозуміло, що тоталітарна держава з монополією на владу однієї партії була зацікавлена в збереженні відповідної економічної системи, представленої державною власністю й зовсім не потребувала розвитку тих форм, які б складали їй конкуренцію та не вкладалися в межі, запропоновані державною партією. Упродовж усього непу влада обмежувала створення заможного, «куркульського» прошарку. За першої ж нагоди вона розпочала проти нього боротьбу. Необхідність стрімкого проведення індустріалізації потребувала неабияких коштів, одним із джерел яких були міцні селянські господарства.

Непомірні податки, перехід до примусової хлібозаготівлі, вилучення хліба, політичні та адміністративні утиски викликають відповідну реакцію заможних селян. Вони починають скорочувати озимий клин, відмовляються розширювати весняні посіви, взагалі намагаються скоротити посівні площі [15, арк. 109]. Спостерігається таємний забій худоби селянством [16, арк. 23].

Отже, наступ на «куркуля» посилюється. Влада, за її задумом, біла його чіткою класовою політикою, біла тим, що систематично зміцнювала усупільнений соціалістичний сектор господарства і одривала бідняцько-середняцькі господарства від заможних, куркульських. Куркулі були позбавлені виборчих прав і активних і пасивних (тобто куркуль не міг обирати і його не можна було обирати до виборчих радянських органів), куркулі не допускалися в кооперативні виборні органи, вони обмежувалися всіма напрямками [17, с. 25–26].

З другої половини 1928 р. в зв'язку з посиленням наступу на куркуля, класова боротьба на селі починає набувати все більш загостреного характеру. Погрози, терор, протидія податковій політиці, підкуп місцевої влади, розправи, зрив хлібозаготівлі, «підмогаричення» найбільш відсталих бідняків, відкриті заяви заможних селян на селянських зборах про те, що при владі повинен бути той, хто платить більше податку, захоплення керівних постів на селі тощо – далеко не весь перелік форм боротьби куркульства за своє виживання [18, арк. 13–26; 19, арк. 2–5].

Вкрита черепицею кам'яна хата, придбана складна техніка, машини, одяг та взуття міського зразку, достаток у хаті тощо – зазначене викликало роздратування державної партії й задрість її опори на селі – батрацтва та сільської бідноти, їх бажання позбавити куркульство майна та виселити його за межі губернії, а то й України.

Шпальти газет рясніли від повідомлень сільської бідноти та кореспондентів про заможних господарів, чиї імена задрісно пов'язувалися з покращенням майнового стану, господарчими досягненнями. Зазвичай, тут же зазначалося, що куркулі та заможні селяни ухиляються від здачі державі хлібних лишків, тому є класовими ворогами, і кожен батрак повинен надати допомогу владі, допомагаючи викривати приховувачів хліба [20].

Вулицею хлібних магнатів назвала місцева газета вулицю з нових кам'яних хат, що вибудували куркулі у с. Ново-Аннівка та повідомляла, що в них є також машини, багато худоби, а також тваринництво поставлено в них краще, ніж у інших селян. Повідомлялося, що в с. Медвежанці Ровенецького району куркуль Гребньов мав чотирьох батраків, молотарку, просорушку і навіть трактор [21]. У с. Політрівка Ново-Світлівського району заможник Іржавський П.Т. відмовлявся

здавати хлібні лишки. Він зібрав 150 пудів хліба, мав сім'ю із 4 осіб. Сам працював у млині й отримував 70 крб. заробітної плати. Окрім цього здавав квартиру по 10 крб. на місяць. Він – злісний нездавець хліба [22].

Майже в кожному номері газети повідомлялося про виселення куркулів та продаж їх майна з торгів [23–24]. Такі заходи загрозливо діяли на інших селян і сприяли виконанню планів хлібозаготівлі. Допомогали вони й у іншому випадку, коли селяни відмовлялися брати облігації займу. Так, у березні 1928 р. в окружну Старобільську прокуратуру поступила скарга від селян сіл Штормового, Петренкового, Алексіївки Ново-Айдарського району про проведені у них арешти селян за відмову взяти облігації займу, з тієї ж самої причини в с. Миколаївка відчужено майно селянина Мелейка, в с. Новопсковому значна частина середняцтва й куркульства виступала проти радянської влади [25, арк. 48]. 28 березня 1929 р. до Старобільського окрвиконкому надійшла телефонограма про рішення малої президії ВУЦВК виселити за межі округи як колишніх дідичів та великих землевласників братів Поліщуків Василя й Семена. Навесні 1929 р. брати мали (владі цього здалося забагато): Василь – 27 дес. землі та 11 дес. 1/5 сотих утаєної землі, хату, сарай, дві пари волів, одну корову, дві штуки гуллівої скотини, одну свиню; Семен – 21 дес. землі та 8 дес. утаєної землі, хату, сарай, пару волів, одну корову. Окрім поденних робітників вони використовували постійну найману працю, вели агітаційну роботу проти влади [26, арк. 80–90]. Потрібно вказати на те, що частіш за все у такому випадку не допомагало навіть намагання куркулів віддати половину свого майна та вступити до колгоспу.

З обмеженням та заборону оренди землі, використання найманої праці заможне селянство остаточно втратило можливості підприємницької діяльності, а розкуркулювання та колективізація знищили цю найпрацьовитішу частину українського селянства, яка свого достатку досягла, передусім, завдяки кропіткій праці усіх членів родини. Впевненість заможних селян щодо свого майбуття швидко танула. За відмову взяти облігації займу селян заарештовували, відчужували майно. Постійний страх перед загрозою розкуркулення та виселення став невід'ємною частиною психологічного стану заможного селянства. За нормальних ринкових умов село неодмінно пішло б шляхом комерціалізації. Якби комуністичне керівництво штучно не обмежувало підприємницьку активність заможних селян (не встановлювало межі оренди землі і найму робочої сили, не душило високими податками тощо), на селі поступово утвердився б фермерський тип господарства.

Список використаних джерел

1. Бут О. М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. За заг. ред. О. М. Бута. 2 вид. / О. М. Бут, П. В. Добров – Донецьк, 2002. – 315 с.: іл. 2. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / Ганжа О. І., відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2000. – 208 с. 3. Калініченко В. Оренда землі в українському селі в роки непу / В. Калініченко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16 / Відп. ред. В. А. Смолій: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 27–43. 4. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УРСР (1921–1929 рр.): Наукове видання / О. О. Сушко. – К., 2003. – 96 с. 5. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2045, 77 арк. 6. Держархів Донецької обл., ф. 1146, оп. 2, спр. 300, 68 арк. 7. Україна. Статистичний щорічник. 1925. – Харків, 1925. – 515 с. 8. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. – Вип. I. – Харків, 1929. – 348 с. 9. Лазуренко М. В. Заможне селянство України в умовах непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / М. В. Лазуренко. – Донецьк, 2001. – 19 с. 10. Статистика України. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Т. УІІ. – вип. 4. – № 161. – 49 с. 11. Держархів Донецької обл., ф. 8, оп. 1, спр. 499, 233 арк. 12. Україна. Статистичний щорічник. 1928 р. – Харків, 1928. – 387 с. 13. Держархів Луганської обл., ф. П.-34, оп. 1, спр. 125, 74 арк. 14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 30, оп. 2, спр. 1340, 395 арк. 15. Держархів Луганської обл., ф. П.-34, оп. 1, спр. 908, 141 арк. 16. Держархів Луганської обл., ф. Р-761, оп. 1, спр. 10, 97 арк. 17. Ерте Д. Права небезпека і боротьба з куркулем / Д. Ерте. – Харків, 1929. – 62 с. 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2751, 159 арк. 19. ЦДАГО України, спр. 3018, 80 арк. 20. Луганская правда. – 1929. – 21 мая. – № 112. 21. Луганская правда. – 1929. – 20 июня. – № 138. 22. Луганская правда. – 1929. – 27 июня. – № 144. 23. Луганская правда. – 1929. – 12 июня. – № 131. 24. Луганская правда. – 1929. – 13 июня. – № 132. 25. Держархів Луганської обл., ф. Р-1186, оп. 2, спр. 74, 120 арк. 26. Там само, спр. 67, 529 арк.

Лидия Тарасенко

ФОРМИРОВАНИЕ ЗАЖИТОЧНОГО КРЕСТЬЯНСТВА НА ДОНБАССЕ В ГОДЫ НЭП

В статье автор освещает процесс формирования зажиточного крестьянства в селах Донбасса вследствие проведения большевистской партией в 20-е годы ХХ в. НЭП, благодаря которой крестьянские хозяйства получили значительный простор для своего развития и

укрепления и смогли обеспечить страну продукцией сельскохозяйственного производства. Но зажиточное крестьянство рассматривалось советским руководством как эксплуататорский слой, который путем предпринимательского хозяйствования получал прибыль. Поэтому власть всяческими способами ограничивала зажиточные хозяйства. Несмотря на это, зажиточное крестьянство за годы НЭП, используя свободу торговли и предпринимательской деятельности, легализацию аренды земли и найма рабочей силы, укрепилось и количественно увеличилось. Сворачивание НЭП определило судьбу зажиточных хозяйств: репрессии, раскулачивание и «соловки».

Ключевые слова: НЭП, зажиточное крестьянство, кулачество, предпринимательская деятельность, социальное расслоение, Донбасс.

Lidiya Tarasenko

FORMATION OF THE PROSPEROUS PEASANTRY IN DONBAS DURING THE NEP

The author highlights the formation of prosperous peasants in the villages of Donbas as a result of the Bolshevik Party's new economic policy in the 1920-th, by which the farms have received considerable scope for the development and strengthening of the country and were able to provide the products of agricultural production. But the prosperous peasants were viewed by the Soviet leadership as an exploitative layer that by entrepreneurial managing made a profit. Therefore, the power in every way limited prosperous economy. Despite this, the prosperous peasants in the years of the New Economic Policy, using the freedom of trade and business, the legalization of the land lease and hiring labor, strengthened and quantitatively increased. Folding of the NEP determined the fate of the well-off households: repression and dispossession «Solovki».

Key words: NEP, the prosperous peasants, kulaks, entrepreneurial activity, social stratification, Donbass.

УДК 94(477)

Ірина Скакальська

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, ПРІОРИТЕТИ ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ (1921–1939 РР.)

У статті проаналізовано соціальне становище та основні пріоритети провідної верстви українців Західної Волині. Підкреслено, що саме у 1921–1939 рр. зростає чисельність українського проводу, який організаційно оформився в окрему суспільну групу, але не було чіткої межі між політичною чи культурно-освітньою елітою тощо. Визначено те, що саме українська еліта відстоювала громадянські права земляків. На основі інтегративного підходу показано роль національної еліти у цивілізаційному поступі волинян.

Ключові слова: соціальний статус, еліта, Західна Волинь, цивілізаційний поступ, асиміляція.

Волинська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. була малочисельною, проте творила окрему верству та займала певне становище у суспільстві, при цьому намагалася впливати на політичні рішення у державі. Сьогодні, коли в Україні відбуваються глибокі економічні, політичні, цивілізаційні зрушення, виникає потреба в критичній оцінці діяльності еліти, як соціальної групи в розрізі часу, з необхідністю запозичення кращих практик минулого для використання їх елементів теперішньою провідною верствою. Саме це визначає актуальність дослідження.

За слушним спостереженням Г. Касьянова, на початок ХХ ст. вже припадає «період активної саморефлексії інтелігенції, її самовизначення в системі соціальних координат, пошуку свого місця в суспільстві» [1, с.20], а це свідчить про те, що соціальна психологія (власне соціальна культура) верстви мала вже певний набір ознак, за якою її можна було ідентифікувати з-поміж інших груп. У даному випадку нас цікавить волинська національна еліта. У цей час вона починає відрізнитись політичною активністю, патріотизмом, національною гідністю, колосальним запасом соціальної енергії.

Мета публікації полягає у тому, щоб розглянути та узагальнити соціальне становище української еліти, її головні пріоритети та цивілізаційний потенціал.

Наукова розробка проблеми, з точки зору соціологічної науки, не була предметом спеціальних досліджень. Важливе значення для розуміння структури та ролі еліти має дослідження С. Щербини [2], також праця А. Павко сприяє аналізу еліти в контексті напрацьованих світовою політичною та